

נספח: הרקע המשפטי של סיפורנו - עיון הלכתי

1. "חזקה שאין עמה טענה"

צעקתה של השונמית אל המלך על ביתה ועל שדה, שנגזלו ממנה במשך שבע השנים שבהן נעדרה מהם, מכניסה אותנו לתחום המשפטי של הכרעה בסכסוכי קרקעות. נושא זה נידון במשנה ובתלמוד בכמה מקומות בסדר נזיקין, ועיקרו נידון בפרק השלישי של מסכת בבא בתרא, פרק "חזקת הבתים". בנספח זה ברצוננו לבחון את ההתאמה או את אי-ההתאמה בין מה שמתגלה בסיפורנו לבין ההלכות השנויות במשנה ובתלמוד. הבה נברר תחילה כמה הלכות יסודיות הנוגעות לענייננו ואת התאמתן למה שנראה בסיפורנו.

במשנה הראשונה בפרק חזקת הבתים במסכת בבא בתרא (פ"ג) שנינו:

חזקת הבתים... ובית השלחין (- שדה מושקה)... וכל שהוא עושה פירות תדיר - חזקתן שלוש שנים מיום ליום. שדה הבעל (- הניזון ממי גשמים) חזקתה שלוש שנים ואינן מיום ליום.

רש"י בפירושו לתלמוד (בבא בתרא כח ע"א) פירש את דברי המשנה "חזקתן שלוש שנים" וכתב:

אם החזיק בה (- המחזיק) שלוש שנים שלמות, אין צריך להביא שטר מכירה, ואם ערערו עליה בעלים הראשונים, וזה אומר: מכרת לי ואבד שטרי - חזקתו מועלת לו.

אולם אם ערערו ומחו הבעלים במשך אותן שלוש שנים על ישיבת המחזיק בשדה, עליו לשמור את שטרו גם לאחר מכן.

והנה מתעוררת שאלה ביחס לסיפורנו: הרי העדרותה של השונמית מביתה ומשדה נמשכה שבע שנים ("וַיְהִי מִקְצֵה שְׁבַע שָׁנִים וַתָּשָׁב...") - פסוק ג). אם כך, חזקת שבע השנים צריכה להועיל למחזיקי הבית והשדה!

התשובה על כך תלויה כמובן במה שטוענים הללו. החזקה בקרקע כשלעצמה אינה כלום לפי ההלכה (וזאת בניגוד לשיטות משפט אחרות). משך הזמן שבו החזיק המחזיק, אף לו יהא שנים רבות, אינו יוצר כל בעלות, אף לא דה-פקטו. תפקידה של החזקה אינו אלא לסייע בידינו לפסוק בין טענות הצדדים, במצב שבו כל אחד מהם טוען לבעלות חוקית על השדה, בעלות שקדמה לשנות החזקה.

חזקת שלוש השנים, שבמהלכן לא ערערו הבעלים הראשונים ולא מחו על ישיבת המחזיק בקרקע, מועילה רק כאשר המחזיק טוען שרכש את הקרקע מיד המערער עוד לפני תחילת תקופת החזקה. לאחר שלוש שנים, מתבטלת התביעה מן המחזיק להוכיח את בעלותו באמצעות שטר, כיוון שאפשר שהשטר אבד במשך הזמן הזה.

וכך שונה משנה אחרת באותו פרק (פ"ג מ"ג):

כל חזקה שאין עמה טענה - אינה חזקה. כיצד: אמר לו, מה אתה עושה בתוך שלי? והוא אמר לו, שלא אמר לי אדם דבר מעולם - אינה חזקה. [- אמר לו] שמכרת לי, שנתת לי במתנה... הרי זו חזקה.

הבה נשוב עתה אל סיפורנו, ונשאל על מה שלא כתוב בו: מה טענו מחזיקי ביתה ושדה של השונמית? אם טענו שהקרקע נמכרה להם, אלא שאיבדו את השטר במהלכן של שבע השנים שהשונמית נעדרה מעירה, הרי אנו מצויים בעימות משפטי מובהק בענייני קרקעות. אם כך הדבר, כדי לברר את הדין עלינו לברר אם הנסיבות באותן שנים אפשרו זרימת מידע בין שונם שבעמק יזרעאל לבין ארץ פלשתים שבה ישבה השונמית: אם המצב הביטחוני לא אפשר זרימה כזו (בלשון ההלכה, השעה הייתה 'שעת חירום'), אין חזקתם של הללו חזקה, שכן היה עליהם לשמור את השטר כל השנים. במקרה כזה ייתכן שהשמועה על ישיבתם של אנשים אלו בשדה לא הגיעה כלל אל האישה, ואף מחאתה לא יכולה הייתה להגיע אליהם, ועל כן אין שתיקתה במשך השנים הללו ראייה לכך שהם רכשו ממנה את השדה.¹ מאידך, אם השעה לא הייתה 'שעת חירום', הרי חזקתם של היושבים בשדה - חזקה היא, אלא אם כן מחתה השונמית בפני עדים על ישיבתם של הללו בשדה בעת שישבה בארץ פלשתים. אם עשתה כן, ותוכל להוכיח זאת, ההנחה היא שמחאתה הגיעה אל המחזיקים, ושוב חוזרת הדרישה מהם לשמור את השטר אף מעבר לשלוש שנים.²

לאור כל זאת, תמוהה הוראת המלך לסריסו:

ו הָשִׁיב אֶת כָּל אֲשֶׁר לָהּ

וְאֵת כָּל תְּבוּאֹת הַשָּׂדֶה מִיּוֹם עֲזָבָה אֶת הָאָרֶץ וְעַד עֵתָה.

המלך לא שמע כלל את הצד השני! והרי נדרש כאן בירור משפטי מורכב, העשוי להימשך זמן מה, והוא כרוך בטענות ובטענות שכנגד. וכן שואל מלבי"ם:

הנה, כפי הדין היה לו (- למלך) לשאול תחילה את המחזיק, פן יטען שקנה השדה, כיוון שאכלה שני חזקה. וכן היה צריך שהיא תביא ראיה שהיה השדה שלה!

נראה אפוא, שלא בכך מדובר בסיפורנו. הגזלנים שפלשו לשדה האישה ולביתה לא טענו כלל טענת קניין, ועל כן חזקתם היא 'חזקה שאין עמה טענה'. על השאלה ששאלה האישה 'מה אתם עושים בתוך שלי', ענו הללו: 'שלא אמר לנו אדם דבר מעולם'.

1. דינים אלו נידונים במסכת בבא בתרא לח ע"א-ע"ב. דעת מלבי"ם היא, שאכן שנות העדרותה של השונמית היו שעת חירום בין ישראל לפלשתים, והוא משתדל להוכיח זאת מספר דה"ב כ"א, טז-יז. לפיכך אין מועילה חזקה למחזיקים בשדה השונמית.

2. ראה בבא בתרא לח ע"ב.

מתי התנהל דו-שיח משוער זה בין השונמית לבין המחזיקים בשדה? בעיון ג (סעיף 1 הערה 5) מצאנו רמז לכך שלפני בוא השונמית לצעוק אל המלך, הלכה היא לעירה ונוכחה במצב הדברים, ורק כשראתה שאין המחזיקים בנחלתה מוכנים לפנותה, הלכה לצעוק אל המלך.

הרמז לכך נמצא בפסוק ג:

וְתֵשֵׁב הָאִשָּׁה מֵאֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים

וְתֵצֵא לְצֶעֶק אֶל הַמֶּלֶךְ אֶל בֵּיתָהּ וְאֶל שְׂדֵהָ.

הלשון הרגילה הייתה אמורה להיות 'וְתֵשֵׁב... וְתֵצֵא לְצֶעֶק אֶל הַמֶּלֶךְ...'. ובכן מנין 'יצאה' האישה? נראה אפוא שלא באה השונמית לצעוק אל המלך מייד בשובה (הרי בשלב זה לא ידעה כלל שזרים יושבים בנחלתה), אלא שמה פעמיה אל עירה, ותבעה שם מן הפולשים לפנות את השדה. רק כשהללו סירבו, 'יצאה' מעירה אל עיר הבירה כדי לצעוק אל המלך.

אכן מסתבר שבכך מדובר בסיפורנו - בחזקה שאין עמה טענה. משטר הקרקעות ששרר בישראל בתקופת המקרא היה שונה במידה רבה מזה ששרר בישראל בתקופת המשנה והתלמוד. בתקופתם של חז"ל התקיים מסחר קרקעות חפשי, ועל כן רבו הסכסוכים והספקות בנוגע לבעלות על הקרקע. ההלכות הרבות העוסקות בכך נועדו לקבוע כללים ולהנחות במצבים מסובכים.

מאידך, בישראל של תקופת המקרא הייתה ההיצמדות לקרקע המשפחתית, "נחלת אבות", מן היסודות החברתיים המרכזיים.³ החיים היו שבטיים ומשפחתיים, והתרכזו סביב הנחלה המשותפת.

מכירת נחלת אבות לא הותרה בתורה אלא בדוחק - כשאדם ירד מנכסיו (ראה ויקרא כ"ה, כה) - ואף אז אין זו מכירה לצמיתות אלא רק עד היובל: "כִּי מִסְפָּר תְּבוֹאֹת הוּא מִכֹּר לְךָ" (ויקרא כ"ה, טז). אם כבר הגיע אדם לידי כך שמרוב עוניו נאלץ למכור את נחלתו, היה הקונה אותה בדרך כלל "גֹּאֲלוֹ" - קרוב משפחתו, ולא אדם זר (ראה שם פסוק כה; ירמיהו ל"ב, ו-ט). ואף אם קנה אותה אדם זר, היה הגואל רשאי לסלקו תמורת דמים (ויקרא שם).

לפיכך טענה של אדם זר כי קנה את השדה מיד בעליו הייתה טענה שאינה מצויה ושאינה מתקבלת על הדעת.

מסתבר אפוא, כי טענת המחזיקים בסיפורנו לא הייתה כלל שהם קנו את השדה ואיבדו את השטר, אלא הם פשוט סירבו לעזוב את גזלתם, תוך ניצול חולשת האישה האלמנה התובעת זאת מהם.

3. ראה את טעמו של נבות לסירובו למכור את נחלתו לאחאב (מל"א כ"א, ג) ואת מה שכתבנו על כך בפרקי אליהו, 'נבות' ג, עמ' 370-373.

אם כן הבעיה שעמדה לפני השונמית בסיפורנו לא הייתה בעיה משפטית סבוכה: כל בר דעת היה מאשר את זכות האישה ללא כל עיכוב. הבעיה הייתה בתחום אכיפת החוק על אנשים שגזלו שדה ובית וניצלו את חולשת הבעלים האמיתיים, שהם אלמנה ויתום. זו בדיוק הסיטואציה שלשמה נועד מוסד 'הצעקה אל המלך'.⁴ השונמית לא ביקשה מן המלך שיעיין במשפטה כשם שמעיינים בסוגיה סבוכה. בקשתה הייתה שהמלך ישתמש בכוחו ובסמכותו כדי להגן על העשוקה מיד עושקיה.

כאן נשאלת השאלה, מנין יכול היה המלך לדעת שזו הטענה שטוענת האישה? ניתן לענות על כך שתי תשובות:

ראשית, מעצם בואה של האישה "לְצַעֵק אֶל הַמֶּלֶךְ" יכול היה להסיק זאת, כפי שהוסבר לעיל.

שנית, מסתבר שהאישה פירטה את תלונתה באוזני המלך, ואף שאין הדבר נזכר בפירושו, הוא נרמז במילות הכתוב: "וְהִנֵּה הָאִשָּׁה... צָעָקְתָּ אֶל הַמֶּלֶךְ עַל בֵּיתָה וְעַל שָׂדֶה".⁵ המלך אפוא האמין לאישה ופעל על פי דבריה. הוראתו לסריס מבוססת על ההנחה שדברי האישה תואמים את העובדות. דבר זה יתברר על נקלה בבוא שליח המלך לבצע את הוראת מלכו.⁶

4. ראה 'אסוך השמן' ב.

5. אפשר גם שסיפורנו רומז לבירור שעשה המלך בשאלה זו עצמה: "וַיִּשְׁאַל הַמֶּלֶךְ לְאִשָּׁה וְתִסְפֹּר לוֹ" (פסוק ו). אמנם רלב"ג ומלבי"ם ביארו דו שיח זה ביחס להחייאת הבן, וכדברי מלבי"ם: "והמלך שאל אותה וכוונתו דבריהם (- שלה ושל גיחזי) שמזה ידע אמתת הסיפור". חיזוק לדעה זו נמצא בשורש ספ"ר החוזר לפני כן פעמיים ביחס לסיפור הגדולות אשר עשה אלישע. אולם אפשר שפסוק ו מכוון למשמעות אחרת, או נוספת, שהייתה לאותו דו שיח: המלך שאל את האישה לפרטי תלונתה, והיא סיפרה לו שהגזלנים אינם מוכנים לפנות את נחלתה בלא שום טענת בעלות. אם כך הדבר, פסוק זה (ו) מתאר באמצעות ציטוט עקיף את מה שאנו מוצאים בדרך כלל ביחס לצועקים אל המלך בציטוט ישיר - שהמלך שואל את הצועק אליו 'מה לך?' והלה מפרט את תלונתו (ראה לדוגמה ו', כח).

6. ישנם גם הסברים אחרים להתנהגותו של המלך. יש הטוענים שבמקרה שלנו אין כל משמעות לטענה שהמחזיקים בקרקע היו עשויים לטעון, שכן ממילא לא הייתה טענתם מתקבלת. בדרך זו הלך מלבי"ם, והוא ביסס את הסברו על ההנחה שהשעה הייתה שעת חירום (ראה הערה 1). אולם אף בלא הנחתו של מלבי"ם שהשעה הייתה שעת חירום, ניתן להסביר את פסיקתו של המלך על פי דרך זו:

בטור חושן משפט סימן קמג הובאה הלכה שחידש ר"י ברצלוני, והיא נפסקה בשולחן ערוך חושן משפט סימן קמג סעיף ד. הנה לשון הטור: "כתב הרב ר' יהודה ברצלוני ז"ל: השבוין והנטושיין והרטושיים והשוטים - אין מחזיקין בנכסיהם. רטוש - מפני שאין אדם יודע אנה הוא... לא שכחי שיירה, ואינו יודע מי מחזיק בשלו - אין צריך למחות".

וכן נפסק בשולחן ערוך: "יש מי שאומר שאין מחזיקין בנכסי... רטושיין (רמ"א: פירוש, אנשים שאין יודע אנה הם)... דאינן יכולין למחות... משום שאינן יודעים מי מחזיק בשלהן".

וביאר הסמ"ע הלכה זו (שם): "מוכרח שם בגמרא (בבא מציעא לח ע"ב - לט ע"א) דנטושיין מקרי מי שנשט נכסיו בעל כרחו מחמת איזה אונס והלך לו... ורטושיין קרי למי שהולך

2. "הדרא ארעא והדרא פירי"

לבסוף עלינו לעמוד על טעמה של הוראת המלך לסריס:

ו הָשִׁיב אֶת כָּל אֲשֶׁר לָהּ

וְאֵת כָּל תְּבוּאוֹת הַשָּׂדֶה מִיּוֹם עֲזָבָה אֶת הָאָרֶץ וְעַד עַתָּה.

בדבריו האחרונים מתכוון המלך לרווח שהפיקו הגזלנים מן השדה בשבע השנים שבהן השתלטו עליו.⁷ הוראתו זו של המלך אינה בגדר זכות יתר לאישה, הניתנת לה בגלל הנסיבות המיוחדות שבהן פגשה את המלך.⁸ הוראת המלך תואמת הן את ההיגיון הפשוט והן את ההלכה הפסוקה בתלמוד ביחס למקרה מעין זה, שבו בְּטָלָה החזקה של המחזיק והקרקע מושבת לבעליה הראשונים. כך אומר רב נחמן ביחס למקרה מעין זה (בבא בתרא לג ע"ב): "הדרא ארעא והדרי פירי" כלומר, חוזרת הקרקע וחוזרים הפירות לבעליה האמיתיים של השדה.⁹

המשך הערה 6:

מדעתנו, ואין אנו יודעין להיכן הלך... ורוצה לומר: כיוון שאין אנו יודעין להיכן הלך, שמא הוא במקום שאין רגילין שיירות לבוא שמה, הן שהוא במקום רחוק או קרוב" (המונחים הללו ופירושם לקוחים מן הגמרא במסכת בבא מציעא, כפי שציין הסמ"ע, אלא ששם לא נידונו לעניין חזקת שלוש שנים. יישומם של מונחים אלו בדיני חזקת שלוש שנים הוא חידושו של ר"י ברצלוני).

עזיבתה של השונמית ושל בנה הייתה אל מחוץ חפץ בלתי ידוע, כפי שציווה עליה אלישע: "וְגִוְרֵי בְּאֶשֶׁר תְּגֹוֹרֵי". לבסוף מצאה את מקומה בארץ פלשתים, אולם לא נראה שידעה זאת מראש, ודבר הליכתה לשם לא נודע אפוא במקומה. לפיכך מעמד נכסיה בשונם הוא "נכסי רטושין" - נכסים שנעזבו ואין יודעים לאן הלכו בעליהם. בנכסים אלו, לדעת הפוסקים שהובאו לעיל, אין דין חזקת שלוש שנים, משום שהשיירות העוברות ממקום למקום (אף כשהשעה אינה שעת חירום) אינן יודעות היכן בעל השדה כדי שיוליכו אליו את שמועת ההחזקה בשדהו ויאפשרו לו למחות. לפיכך, על המחזיק בשדה רטושין לשמור את שטרו לעולם.

מעתה מובן פסקו של המלך: אף אם יטענו היושבים בשדה השונמית טענת חזקה, זו לא תועיל להם (ורק אם יראו שטר תקף שהם קנו את השדה - ישתנה הדין, והוראתו של המלך לשלוחו לא תהא תקפה אז, כמובן).

7. אף שהיו אלו שנות רעב, אין פירושו של דבר שהשדות לא הצמיחו יבול כלל, אלא שכמות היבול ירדה. על כן המשיכו אנשים לעבד את שדותיהם והפיקו מהם רווח כלשהו.

8. לו היה הדבר כן, היה המלך גורם עָנָל למחזיקים בשדה ומוציא מהם ממון שלא כדין, ואלישע היה הגורם העקיף לכך.

9. סיפורנו מהווה ראיה לדינו של רב נחמן.

כאן מתעוררת שאלה: מדוע הורה המלך לסריס להשיב לאישה רק את כל תבואות השדה של שבע השנים? והרי הגזלנים גם דרו בביתה באותן שבע שנים! אם כן עליהם להעלות לה שכר דירה של שבע שנים - 'פירות' הבית, וכבר אמרנו כי "הדר ארעא והדרי פירי"!

רלב"ג הרגיש בשאלה זו, וענה עליה כך:

וציווה ששייב לה את כל אשר לה מהקרקעות ואת כל תבואת השדה מיום עזבה את הארץ, ואולם מהבית - לא ציווה לתת לה שכירות, וזאת קצת ראייה ש"הדר בחצר חברו שלא מדעתו, אינו חייב להעלות לו שכר".

הציטוט שבסוף דבריו לקוח מן התלמוד במסכת בבא קמא, מן הסוגיה הדנה בשאלה זו (כ ע"א - כא ע"א). בסוגיה זו נאמרו דעות שונות ביחס לשאלה זו, והבעיה העקרונית שבה התלבטה הגמרא היא אם כאשר "זה נהנה וזה לא חסר" - חייב הנהנה לשלם על הנאתו. אף כי בסוגיית התלמוד נאמרו דעות לכאן ולכאן בבעיה עקרונית זו, נראה מתוכה שרוב האמוראים פסקו שהנהנה פטור מלשלם, וכך גם פסק הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה (פרק ג הלכה ט):

הדר בחצר חברו שלא מדעתו - אם אותה חצר אינה עשויה לשכר, אינו צריך להעלות לו שכר... שזה נהנה וזה אינו חסר.

אמנם נראה שהמקרה המיוחד בסיפורנו אינו תלוי בשאלה העקרונית הנדונה באותה הסוגיה, בדין "זה נהנה וזה לא חסר". המקרה שאנו דנים בו מתאים באופן מובהק למקרה המובא בגמרא שם לקראת סוף הסוגיה (כא ע"א), מקרה שבו התיישב אדם בבית עזוב:¹⁰

אמר רב סחורה אמר רב הונא אמר רב: הדר בחצר חברו שלא מדעתו אין צריך להעלות לו שכר... רב יוסף אמר: ביתא מייבתא - יתיב (רש"י): בית שהוא מיושב בדירת בני אדם, 'יתיב' - יישבו קיים, לפי שהדרין בתוכו רואים מה שהוא צריך ומתקנין אותו).¹¹

10. לפני כן נראה שמדובר בסוגיה בחצר שהיא אמנם ריקה, אולם רק באותה שעה, ואינה עזובה מכול וכול. וכיוון שאינה עומדת להשכרה, אנו מצויים בתחום הספק של מה הדין ב"זה נהנה וזה לא חסר".

11. בהבחנה שעשינו בהערה הקודמת בין מה שניידן לאורך הסוגיה לבין המקרה הנידון לקראת סופה, נמצאת תשובה לקושיית הלחם משנה על הרמב"ם שדבריו הובאו לעיל. הוא מקשה על הנמקת הרמב"ם לפטורו של הדר בחצר חברו "שזה נהנה וזה לא חסר": "ואם תאמר, והא בגמרא פירש טעמא, משום... ביתא מייבתא יתיב!". הרמב"ם פסק את דינו בבית ריק, אך שאינו עזוב, ושם הטעם לפטור את הדר בו הוא ש"זה נהנה וזה לא חסר" פטור מתשלומין. דברי רב סחורה בשם רב נאמרו בבית עזוב לאורך זמן, שבו לכולי עלמא פטור הדר בו מתשלומין, אף לדעת הסובר שזה נהנה וזה לא חסר חייב. טעמו של רב יוסף "ביתא מייבתא - יתיב" אינו נחוץ אפוא, לפי פסיקת הרמב"ם כדעה שזה נהנה וזה לא חסר פטור.

והרי בסיפורנו מדובר בבית שנעזב למשך שבע שנים, ואלמלי אלו שישבו בו שלא ברשות היה הבית ניזוק ונהרס כדרכם של בתים עזובים. לפיכך אין לתבוע מן היושבים בו שכר דירה, בלא קשר לשאלה מה הדין ב"זה נהנה וזה לא חסר" (שהרי כאן זה נהנה וזה נהנה).¹²

* * *

הארכנו להראות כי הרקע המשפטי של האירועים בסיפורנו תואם את ההלכות שבתלמוד ובפוסקים.¹³ האם אין במעשה זה אנכרוניזם? האם מלך ישראל היה בקי במשנה ובסוגיות התלמוד שנערכו יותר מאלף שנים לאחוריו? טענתנו היא, כי אותם צורכי חיים ואותם עקרונות של צדק והיגיון משפטי מתגלים הן בסיפורי המקרא הן בהלכות אשר ניסחו חז"ל במשנה ובתלמוד. לפיכך, במקום שמתגלה התאמה כזו, יש להצביע עליה, ואילו במקום שמתגלה ההפך, יש לברר ממה נובעות הסתירות. זהו הדבר שניסינו לעשות בנספח זה.¹⁴

12. אפשר שמחמת כן כתב רלב"ג בהסתייגות, כי מסיפורנו "קצת ראיה שהדר בחצר חברו שלא מדעתו אינו חייב להעלות לו שכר". רק בחצר עזובה לזמן מרובה ניתן להוכיח כך, ולא בכל חצר ריקה.

13. ההלכות שנידונו הן: "כל חזקה שאין עמה טענה - אינה חזקה"; "הדרא ארעא והדרי פירי"; "הדר בחצר חברו שלא ברשות אינו חייב להעלות לו שכר".

14. עבודה חשובה בהתאמה שבין סיפורי המקרא להלכות בתורה שבעל פה עשה הרב ישעיה רייכער בספרו 'מקרא ומסורת', חלק ראשון, קלויזנבורג (- רומניה) תרפ"ד, ואף חלק מדבריו בעיון זה נמצאים שם בקיצור נמרץ בסימן צג, עמ' 120.